

Witold Rakowski*

Mieszkańcy Torunia w latach 1944–1970 w świetle spisów powszechnych

Inhabitants of Toruń between 1944 and 1970
in the context of censuses

Einwohner Toruń in den Jahren 1944–1970
im Lichte der Volkszählungen

Streszczenie. Celem opracowania jest przedstawienie zmian w strukturze demograficznej, społecznej, aktywności zawodowej, w źródłach utrzymania oraz w warunkach mieszkaniowych ludności Torunia w latach 1946–1970. Materiałem źródłowym były spisy ludności, których wyniki są zawarte w publikacjach Głównego Urzędu Statystycznego. Jak wynika z ich analizy, w ciągu 20 lat liczba mieszkańców Torunia, w ówczesnych granicach administracyjnych, zwiększyła się o 49 tys., a liczba izb mieszkalnych o 35,6 tys., w ogólnej liczbie mieszkańców zmalał udział dzieci w wieku 0–14 lat, a wzrósł udział osób w wieku 60 lat i więcej. Artykuł zawiera też wiele ciekawych wniosków dotyczących: zwiększenia aktywności zawodowej mieszkańców; zmniejszenia się liczby osób utrzymywanych; wzrostu znaczenia przemysłu jako miejsca zapewniającego pracę i źródło utrzymania. W artykule poruszono też kwestię warunków mieszkaniowych i zmian w tym zakresie.

---

* Emerytowany profesor zwyczajny Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie. Zainteresowania naukowe koncentrują się wokół problemów demograficznych Polski i świata oraz warunków bytu ludności. e-mail: wit.rak@wp.pl, ORCID 0000-0001-8814-3943.

Summary. The aim of the study is to present changes in the demographic structure, social structure, occupational activity, sources of income and housing conditions of the population of Toruń in the period 1946–1970. The source material was a census, the results of which are included in the publications of the Central Statistical Office. According to their analysis, during 20 years the number of inhabitants of Toruń, within the then administrative boundaries, increased by 49,000, while the number of dwellings increased by 35,600, and the proportion of children aged 0–14 in the total number of inhabitants decreased, while the proportion of people aged 60 and over increased. The article also contains a number of interesting conclusions regarding: the increase in the labour activity of residents; the decrease in the number of dependents; and the increase in the importance of industry as a place that provides work and livelihoods. The article also addresses the issue of housing and how this has changed.

Zusammenfassung. Das Ziel des Beitrags ist es, Veränderungen in der demografischen und sozialen Struktur, der beruflichen Tätigkeit, in den Erwerbsquellen und Wohnbedingungen der Bevölkerung von Toruń im Zeitraum 1946–1970 darzustellen. Als Ausgangsmaterial dienten Volkszählungen, deren Ergebnisse in den Veröffentlichungen des Hauptamtes für Statistik (GUS) enthalten sind. Der Analyse zufolge ist die Einwohnerzahl von Toruń innerhalb der damaligen Verwaltungsgrenzen innerhalb von 20 Jahren um 49.000 und die Zahl der Wohnräume um 35.600 gestiegen; der Anteil der Kinder im Alter von 0 bis 14 Jahren an der Gesamteinwohnerzahl ist zurückgegangen, und der Anteil der Menschen im Alter von 60 Jahren und mehr ist gestiegen. Der Beitrag enthält auch viele interessante Schlussfolgerungen zu folgenden Themen: Steigerung der beruflichen Aktivität der Bewohner; ein Rückgang der Anzahl der Angehörigen im Unterhalt; zunehmende Bedeutung der Industrie als Arbeitsplatz und Einkommensquelle. Es wurde auch auf die Frage der Wohnverhältnisse und Veränderungen in diesem Bereich eingegangen.

Słowa kluczowe: Toruń, ludność, struktura demograficzna, aktywność zawodowa mężczyzn i kobiet, źródła utrzymania.

Keywords: Toruń, population, demographic structure, male and female labour participation, livelihoods.

Schlüsselwörter: Toruń, Bevölkerung, demografische Struktur, Berufstätigkeit von Männern und Frauen, Einkommensquellen.

Wstęp

Ludność Torunia jako zbiorowość tworząca społeczeństwo zamieszkałe na określonym terytorium była już przedmiotem licznych badań. Na szczególne wyróżnienie zasługują badania Stanisława Salmonowicza¹, zamieszczone w wielotomowej syntezie dziejów Torunia pod redakcją Mariana Biskupa², oraz wiele innych, w tym liczne biogramy o mieszkańcach Torunia, poczynając od średniowiecza do czasów współczesnych (profesorów Uniwersytetu Mikołaja Kopernika). Jednak wspomniany autor nie zajmował się bezpośrednio problemami demograficznymi miasta w ujęciu współczesnym (ruch naturalny, wędrowniki, struktura płci, wieku itd.), przedstawiał natomiast poszczególne społeczności i osoby Torunia i ich wpływ na życie gospodarcze, społeczne, kulturalne.

Problemy demograficzne w Toruniu średniowiecznym omawia Antoni Czacharowski³ w rozdziale na stronach 99–103 („wzmógłony napływ ludności polskiej do miasta”) oraz na stronach 123–128 („warunki życia ludności”). Zagadnienie to omawia również Jerzy Wojtowicz obejmujący czasy baroku i oświecenia⁴ oraz Kazimierz Wajda⁵, który przedstawił

---

¹ Ze względu na dużą liczbę opracowań nie wymieniam ich tytułów, odsyłając osoby zainteresowane do: J. Dygdała, *Profesor Stanisław Salmonowicz (1931–2022) i jego badania nad historią Torunia*, „Rocznik Toruński”, t. 49, 2022, s. 133–156, zwłaszcza s. 142, 149, 151, 154.

² M. Biskup (red.), *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, Toruń 1994.

³ A. Czacharowski, *Toruń średniowieczny (do roku 1454)*, [w:] *Toruń dawniej i dziś. Zarys dziejów*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1983, s. 31–131.

⁴ J. Wojtowicz, *Ludność, terytorium, zabudowa*, [w:] *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. II cz. 3, *Między barokiem a oświeceniem (1793–1920)*, Toruń 1996, s. 8–30.

⁵ K. Wajda, *Ludność Torunia (1815–1914)*, [w:] *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. III, cz. 2, *W czasach zaboru pruskiego (1793–1920)*, Toruń 2003, s. 92–141.

ruch naturalny i wędrownkowy, skład wyznaniowy, narodowościowy i społeczno-zawodowy mieszkańców Torunia. Bardziej poszerzone i pogłębione badania nad ludnością Torunia przedstawiła Agnieszka Zielińska, a ich wyniki przedstawiła w dwóch książkach⁶ i licznych artykułach⁷. W książce pt. *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku* omawia sytuację demograficzną, wyznaniową, gospodarczą miasta (rozdział I) oraz w następnych rozdziałach małżeństwa, urodzenia, zgony w latach 1793–1914, rodziny zrekonstruowane (s. 228). W aneksie (s. 349–535) są liczne tabele dotyczące demografii miasta.

Problemy ludnościowe XX wieku w Toruniu opisuje Ryszard Sudziński w drugiej części trzeciego tomu *Historii Torunia*, która obejmuje czasy Polski odrodzonej i okupacji niemieckiej (1920–1945). Autor przedstawia rozwój ludności miasta z uwzględnieniem przyrostu naturalnego i salda migracji. Powraca on do zagadnień ludnościowych okresu międzywojennego i powojennego w książce swojego autorstwa, wskazując na wzrost liczby mieszkańców Torunia od 30 maja 1945 r. do 30 czerwca 1949 r.⁸ W ten sposób badacz uzupełnił⁹ lukę o stanie ludności, jaka istniała między 1945 a 1950 r., umożliwiając innym autorom kontynuowanie badań w tym zakresie do czasów współczesnych¹⁰.

Powyższy przegląd literatury dotyczącej ludności Torunia wskazuje, że nikt dotychczas nie wykorzystywał materiałów ze spisów z lat 1946–1970 jako źródła informacji pozwalających na szerszą charakterystykę mieszkańców miasta, niż dostarczały to materiały z lat poprzedzających ten okres.

Celem artykułu jest zatem przedstawienie zmian w strukturze demograficznej, społecznej, aktywności zawodowej, w źródłach utrzymania

---

⁶ A. Zielińska, *W poszukiwaniu lepszego jutra, Procesy migracyjne mieszkańców Torunia w I połowie XIX wieku*, Toruń 2006; eadem, *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012.

⁷ Artykuły te wykazane są w bibliografii w książce: eadem, *Przemiany struktur*.

⁸ R. Sudziński, *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920–1975*, Toruń 1993, s. 102.

⁹ Uzupełnił, ponieważ spis ludności z 14 lutego 1946 r. wykazał 68 085 osób.

¹⁰ W. Rakowski, *Przemiany demograficzne ludności Torunia w latach 1946–2019*, „Rocznik Toruński”, t. 49, 2022, s. 99–132.

oraz w warunkach mieszkaniowych ludności w latach 1946–1970. Założono przy tym, że otoczenie zewnętrzne, w tym szczególnie krajowe, w postaci polityczno-gospodarczej, rzutowało na przebieg przemian demograficznych, np. poprzez migracje gospodarcze (lokalizacja zakładów przemysłowych), społecznych (np. powstanie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika), w skali lokalnej, w tym przypadku w Toruniu. Wymagało to współpracy władz lokalnych z władzą szczebla wojewódzkiego i krajowego w zakresie lokowania na terenie miasta przedsiębiorstw przemysłowych¹¹ i instytucji użytku publicznego (np. szkół, szpitali), mających wpływ na rozwój infrastruktury gospodarczej. Tak się składa, że z gospodarczego punktu widzenia okres badań przypada na realizację trzyletniego planu odbudowy kraju i sześcioletniego planu industrializacji kraju i trzech kolejnych planów pięcioletnich. W okresie tym w Toruniu powstało wiele nowych zakładów przemysłowych¹² przyczyniających się do wzrostu zatrudnienia, aktywności zawodowej mieszkańców, a także zwiększonego napływu ludności¹³.

Określona z kolei w tytule cezura badań z politycznego punktu widzenia przypada na czas, kiedy w Polsce instalowano, a następnie wprowadzano reżim stalinowski¹⁴ realizowany przez prezydenta Bolesława Bieruta. Jego zakończenie nastąpiło w 1956 r. po objęciu kierownictwa Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (PZPR) przez Władysława Gomułkę¹⁵.

W sferze gospodarczej okres stalinizmu przejawiał się w przejęciu przez państwo wielkiej własności ziemskiej, zmuszaniu rolników do zakładania spółdzielni produkcyjnych, w nacjonalizacji przemysłu¹⁶,

---

¹¹ H. Rochnowski, *Toruński ośrodek przemysłowy*, „Dokumentacja Geograficzna”, Instytut Geografii PAN, Warszawa 1977 s. 59–61.

¹² Idem, *Przemysł chemiczny w Toruniu*, „Rocznik Toruński”, 1971, t. 6, s. 127–144 oraz idem, *Toruński ośrodek przemysłowy na tle gospodarki województwa bydgoskiego*, Informator XI Ogólnopolskiego Zjazdu PTG, Toruń 1973, s. 26–33.

¹³ W. Rakowski, *Przemiany demograficzne*, s. 109.

¹⁴ A. Werblan, *Stalinizm w Polsce*, Warszawa 2009; M. Bałtowski, *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza – Rozwój – Upadek*, Warszawa 2009; a także W. Roszkowski, *Najnowsza historia Polski 1945–1980*, Warszawa 2003, s. 106–199.

¹⁵ S. Ligarski, M. Mazur (red.), *Między śmiercią Stalina a powrotem Gomułki. Studia*, Szczecin 2020.

¹⁶ J.W. Gołębiowski, *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*, Warszawa 1965.

banków¹⁷, handlu¹⁸, w centralnym planowaniu gospodarczym, w zwalczaniu prywatnej własności, a także w rozwoju przemysłu ciężkiego.

Władysław Gomułka starał się realizować, w ograniczonych ramach określonych przez radzieckie kierownictwo partyjne, polską drogę budowy socjalizmu. Pomimo wielu jego błędnych decyzji politycznych ocenianych ze współczesnego punktu widzenia¹⁹, pod względem gospodarczym pozostawił trwały ślad w przestrzennym zagospodarowaniu kraju w postaci zakładów przemysłowych, elektryfikacji wsi, linii kolejowych, budowy tysiąca szkół na tysiąclecie z okazji istnienia państwa polskiego.

Okres gomułkowski (1956–1970) w początkowych latach charakteryzował się pewną swobodą polityczną i odejściem od metody przymusowego uspołdzielczania rolnictwa. W dziedzinie gospodarczej kontynuowano rozwój przemysłu wydobywczego (siarki – Tarnobrzeg, węgla kamiennego – Rybnik, brunatnego – Turoszów, Konin, rud miedzi – Legnica, Polkowice, rud żelaza – Łęczycza, Kłobuck), w budowie hut żelaza, miedzi, elektrowni, zakładów petrochemicznych (Płock), fabryki nawozów sztucznych (Tarnobrzeg, Puławy), fabryki samochodów osobowych (Warszawa, Mielec), ciężarowych (Starachowice), autobusów (Sanok). Do tego doszła rozbudowa stoczni w Gdańsku i Szczecinie. Te z kolei zakłady przemysłowe przyczyniały się do powstania nowych przedsiębiorstw niezbędnych jako kooperantów do funkcjonowania fabryk wiodących (uczestniczył w tym również Toruń). Ogromny wysiłek inwestycyjny państwa oparty na akumulacji wewnętrznej powodował bardzo powolny wzrost wynagrodzeń i warunków życia ludności. Niezadowolenie społeczne (strajki na Wybrzeżu, w Lublinie) doprowadziły w drugiej połowie grudnia 1970 r. do zmiany ekipy rządzącej krajem. Można więc twierdzić, że instalowanie gospodarki socjalistycznej w Polsce do 1970 r. przebiegało w różny sposób. Obok własności państwowej, i na uboczu spółdzielczej, funkcjonowało rolnictwo indywidualne, które dominowało w zaopatrzeniu mieszkańców w żywność. Nawet w najbardziej uciążliwych latach stalinizmu 1949–1954 istniały

---

¹⁷ M. Bałtowski op. cit., s. 145.

¹⁸ J. Kaliński, *Bitwa o handel 1947–1949*, Warszawa 1970.

¹⁹ M. Bałtowski, op. cit., s. 206–209, 251.

bazary, targowiska, gdzie można było nabyć nie tylko wyroby polskiego rzemiosła, lecz także towary pochodzące z krajów kapitalistycznych. Właśnie w latach następnych te dwie formy własności uspołecznionej dostarczające towarów były uzupełniane towarami i usługami pochodzącymi z działalności prywatnej. Był to również przejaw kreatywności społeczeństwa jako całości, a przede wszystkim społeczności lokalnych, które nie poddawały się narzuconym regułom gospodarowania przez panujący reżim. W tym też pewna zasługa W. Gomułki, który miał inną wizję socjalizmu niż kierownictwo radzieckie.

Empirycznie jednak trudno jest udowodnić, że w okresie np. zastrzonego reżimu politycznego i gospodarczego przemiany społeczno-zawodowe ludności w mieście odbywały się wolniej niż w okresie poluzowania politycznego. Inna była sytuacja gospodarcza Torunia w 1950 r., a inna i bardziej korzystna w 1960 r., a zwłaszcza w 1970 r.

Należy sądzić, że sytuacja polityczna panująca w kraju nie miała większego wpływu na dokonujące się zmiany demograficzne w mieście. Większe znaczenie miała kreatywność władz lokalnych w sferze gospodarczej i w rozwoju infrastruktury, w tym społecznej. To nowo powstające zakłady pracy przyczyniały się do napływu ludności, do przemian społecznych i do poprawy warunków życia mieszkańców, co autor niniejszego artykułu pragnie udowodnić w dalszej części tekstu. Opracowanie to można traktować jako ciąg dalszy badań, w których wykorzystano materiały źródłowe zawarte w spisach, jak to uczyniła A. Zielińska w jednym ze swoich artykułów²⁰, wykorzystując je do opisu sytuacji społeczno-gospodarczej określonego terytorium. Autor przedkładanego opracowania wykorzystał spisy ludności z lat 1946–1970. Ilość informacji o ludności w tych spisach była bardzo zróżnicowana, uzależniona od panującej sytuacji politycznej i potrzeb państwa. Stąd skromne wiadomości o ludności ze spisu z 14 lutego 1946 r.²¹, a także

---

²⁰ A. Zielińska, *Spis zawodowy i spis przedsiębiorstw z 1907 roku jako źródło do badania zagadnień społeczno-gospodarczych na przykładzie powiatu miejskiego i ziemskiego Grudziądz*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 225–245.

²¹ Z. Padowicz, *Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dn. 14.II.1946*, [w:] *Spisy Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, red. Z. Strzelecki, T. Toczyński, Warszawa 2002, s. 276–287.

bogatsze dane o dużych zbiorowościach ze spisu z 1950 r., a skromne o społecznościach lokalnych. Nie pozwalała na to zaostrzona cenzura. Więcej już informacji zawierały publikacje GUS ze spisów z 1960 r., a zwłaszcza z 1970 r. Materiały dotyczące społeczności lokalnych były często zastrzeżone lub poufne²². Współcześnie są one ogólnodostępne, z czego autor skorzystał.

Struktura płci i wieku ludności

Z danych opublikowanych przez GUS wyników z sumarycznego spisu ludności 14 lutego 1946 r. wiadomo tylko²³, że w Toruniu przebywało wtedy 68 085 osób²⁴, czyli o 12 tys. mniej niż w 1939 r. Na 100 mężczyzn przypadało aż 137 kobiet. Nieco więcej informacji²⁵ dostarczył spis ludności z 3 grudnia 1950 r., kiedy miasto zamieszkiwało 80 637, a na 100 mężczyzn przypadało 114 kobiet. Brakuje natomiast danych dotyczących struktury wieku mieszkańców. Na podstawie 1960 r. można domniemywać, że w ogólnej liczbie mieszkańców był niższy wtedy udział dzieci w wieku 0–14 lat, bo ich lata urodzeń przypadały na okres 1936–1950, kiedy był względnie niski przyrost naturalny. Wracając do stanu ludności, to w grudniu 1960 r. Toruń przekroczył już 100 tys. mieszkańców, a w 1970 r. zbliżał się do 130 tys. (tab. 1), na 100 mężczyzn przypadało odpowiednio 117 i 114 kobiet. Zarówno w 1960 r., jak i w 1970 r. niewielka przewaga płci męskiej nad żeńską przejawiała się w najmłodszej subpopulacji 0–14 lat. W pozostałych grupach wieku przeważały kobiety. W wieku 70+ na 100 mężczyzn przypadały w 1960 r.

---

²² Na przykład: 1. NSP z 6 grudnia 1960 r. publikacja: *Ludność. Dodatkowe informacje dla powiatu m. Toruń*, GUS 1965 była przeznaczona „tylko do użytku służbowego”. 2. NSP z 8 grudnia 1970 r. publikacja: *Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Dodatkowe informacje dla powiatu*, GUS 1972, była poufna

²³ Jak przedstawiało się życie mieszkańców po wkroczeniu armii sowieckiej do miasta patrz: E. Przybył, *Toruń. Pierwszy rok w nowej Polsce. Luty 1945 – styczeń 1946 w Dzienniku malarza i bibliofila*, z rękopisu wydali i opracowali R. Tondel, J. Tondel, Toruń 2021.

²⁴ *Statystyka miast i osiedli 1945–1965*, GUS 1967, s. 166.

²⁵ Dotyczyło to zwłaszcza pracujących w poszczególnych działach gospodarki narodowej, o czym będzie mowa w dalszej części opracowania.

193 kobiety, a o 10 lat starsze nawet 211 (tab. 1). Duża przewaga kobiet nad mężczyznami ujawniała się też w wieku 20–24 lata oraz w wieku 45–69 lat. W liczbach bezwzględnych w 1950 r. było o 9051 kobiet więcej niż mężczyzn i odpowiednio w 1960 r. o 8218 i w 1970 r. o 8369. W międzyczasie, to jest w latach 1950–1970, przybyło w mieście 24 845 mężczyzn i 24 163 kobiety.

Przechodząc do grup wieku ludności w okresie 1960–1970 w podziale na subpopulacje liczące po pięć roczników każda (z wyjątkiem najstarszej) warto zauważyć, że przy ogólnym przyroście rzeczywistym ludności wynoszącym 24 739 osób (czyli przy wzroście o 23,6%)

Tabela 1. Struktura wieku mieszkańców Torunia według płci i ogółem w 1960 r. i 1970 r.

Wiek	Według płci				Ogółem			
	rok 1960		rok 1970		rok 1960	rok 1970	odsetek (w %)	
	M	K	M	K			rok 1960	rok 1970
0–4	5 285	4 907	4 077	3 897	10 192	7 974	9,7	6,2
5–9	5 765	5 397	4 319	4 012	11 162	8 331	10,6	6,4
10–14	5 234	4 989	5 847	5 419	10 223	11 266	9,8	8,7
15–19	4 303	4 718	8 293	8 526	9 021	16 817	8,6	13,0
20–24	3 351	4 486	7 069	8 197	7 837	15 266	7,5	11,8
25–29	4 024	4 205	4 261	4 477	8 229	8 738	7,8	6,7
30–34	3 796	4 072	4 326	4 601	7 868	8 927	7,5	6,9
35–39	3 182	4 001	4 365	4 503	7 183	8 868	6,8	6,8
40–44	1 925	2 501	3 975	4 214	4 506	8 189	4,3	6,3
45–49	2 523	3 422	3 220	4 116	5 945	7 336	5,7	5,7
50–54	2 710	3 554	1 927	2 393	6 264	4 320	6,0	3,5
55–59	2 202	3 239	2 443	3 439	5 441	5 882	5,2	4,3
60–64	1 648	2 580	2 478	3 456	4 228	5 943	4,0	4,6
65–69	1 065	1 839	1 793	3 008	2 904	4 801	2,8	3,7
70+	1 331	2 572	2 247	4 749	3 903	6 996	3,7	5,4
Razem	48 344	56 562	60 638	69 007	104 906	129 645	100	100

Źródło: opracowanie własne na podstawie NSP:

– *Ludność. Dodatkowe informacje dla powiatu m. Toruń*, GUS 1965;

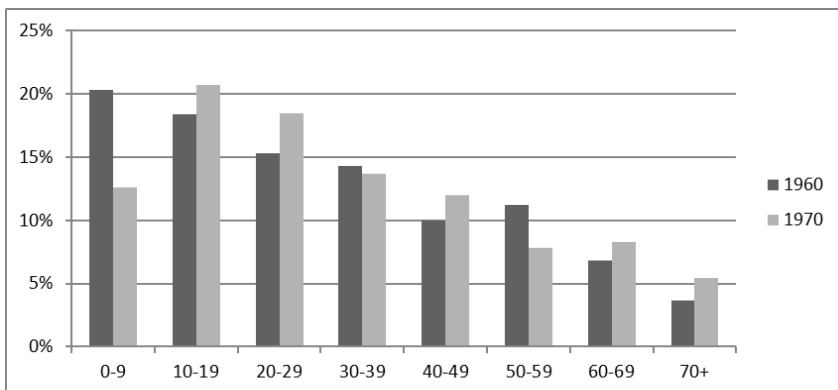
– *Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Dodatkowe informacje dla powiatu, Województwo bydgoskie m. Toruń*, GUS 1972.

w grupach wieku 0–9, 50–54 nastąpił spadek liczby mieszkańców w 1970 r. w porównaniu z 1960 r., a w grupach wieku 10–14, 25–39, 55–59 tylko niewielki przyrost, zaś w subpopulacjach 15–24 lata nastąpiło podwojenie liczby osób (urodzeni w latach 1936–1945 i 1946–1955), podobnie jak w grupie 40–44 lat (urodzeni w latach 1916–1920 i 1921–1925). W pozostałych grupach wieku zanotowano przyrost mieszkańców – największy w subpopulacjach najstarszych (tab. 1).

W analizowanym okresie nastąpiło przesunięcie roczników o 10 lat w górę z jednoczesnym pojawieniem się 10 nowych roczników pochodzących z urodzenia, częściowo z migracji, a także pewnym ubytkiem osób w wyniku wymierania, zwłaszcza w grupach najstarszych. Ponadto wzbogacenie niektórych subpopulacji odbywało się poprzez saldo migracji. Dotyczyło to zwłaszcza grupy wieku 15–24 lata. Przyjmując za podstawę 1960 r., to w 1970 r. poszczególne subpopulacje liczące po 10 roczników zwiększyły się (+) lub zmniejszyły się (–) o następujący procent:

- 0–9 lat o –23,7%,
- 10–19 lat o +45,9%,
- 20–29 lat o +49,4%,
- 30–39 lat o +18,2%,
- 40–49 lat o +48,5%,
- 50–59 lat o –12,8%,
- 60–69 lat o +50,5%,
- 70+ lat o +79,2%.

Przypomnieć jeszcze można, że w tym czasie liczba mieszkańców Torunia zwiększyła się o 23,6%. Zróżnicowana dynamika zmian ludności poszczególnych grup była powodowana zmniejszającym się przyrostem naturalnym, a częściowo dodatnim saldem migracji. Powyższe liczby pozwalają tylko częściowo domniemywać, że w ciągu tych 10 lat społeczeństwo Torunia postarzało się. Otóż z wyliczeń wynika (wykres 1), że w 1960 r. z ogółu mieszkańców 54% było w wieku 0–29 lat, a w 1970 r. 52,7%. Osób w wieku 60+ było odpowiednio 10,5% i 13,7%. Uzupełniającym wskaźnikiem odzwierciedlającym proces starzenia się ludności może być liczba wnucząt w wieku 0–14 lat przypadająca na 100 babć i dziadków w wieku 60 lat i więcej, która wynosiła 286 w 1960 i 155 w 1970 r.

Wykres 1. Struktura procentowa wieku mieszkańców Torunia w 1960 i 1970 r.

Źródło: tabela 1.

Przyglądając się wykresowi 1, widać, że w 1960 r. struktura wieku w podziale na dziesięcioletnie roczniki układała się według wzorca, częściowo tylko zaburzonego rocznikami w wieku 50–59 lat. Mianowicie poczynając od najmłodszej subpopulacji, najbardziej licznej, każda następna była mniejsza. W 1970 r. taka prawidłowość występowała, poczynając dopiero od wieku 10–19, a kończąc na wieku 50–59. Spadek przyrostu naturalnego, jaki nastąpił w dekadzie lat 1961–1970, w porównaniu z dekadą poprzedzającą spowodował zakłócenie ewolucyjnych zmian w strukturze wieku i podobne zakłócenia będą pojawiały się w latach przyszłych.

Dla uzupełnienia analizy wieku mieszkańców w 1960 r. należy podać, że z ogółu kobiet (41 269) w wieku 15 lat i więcej 38,3% miało dzieci do lat 16, przy czym spośród:

- zamężnych czynnych zawodowo (8514) utrzymywało dzieci 63,8%,
- czynnych zawodowo pozostałych (czyli niezamężnych 13 881) miało dzieci 9% kobiet,
- kobiet zamężnych pozostających na utrzymaniu rodziny (14 242) miało dzieci do 16. roku 63,5%.

Zatem obciążenie dziećmi kobiet zamężnych, zarówno czynnych zawodowo, jak i pozostających na utrzymaniu rodziny (głównie męża),

było podobne. Z ogólnej liczby kobiet mających dzieci, następujący ich procent pozostawał na utrzymaniu:

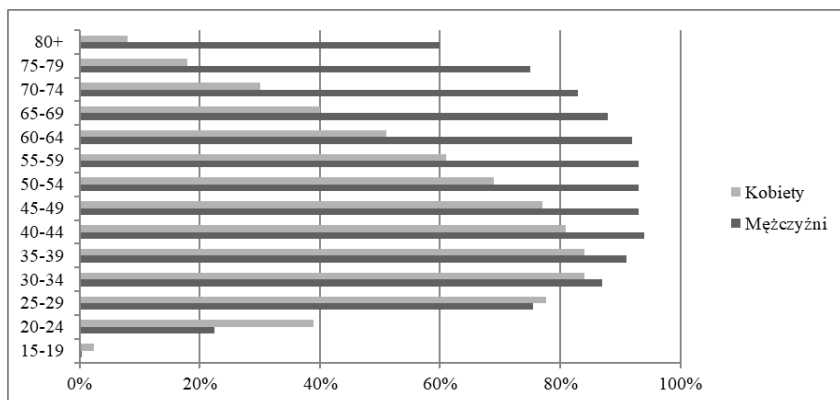
- jedno dziecko 39,0%,
- dwoje dzieci 33,8%,
- troje 17,0%,
- czworo i więcej 10,2%.

Stan cywilny ludności

Poniższe dane dotyczyć będą tylko 1970 r. i obejmują osoby w wieku 15 lat i więcej, ponieważ dzieci do 14. roku życia włącznie, a właściwie do 18 lat nie są osobami pełnoletnimi i bez zgody rodziców nie mogą zawierać związków małżeńskich.

Z ogólnej liczby mężczyzn w wieku 15 lat i starszych (46 395) w stanie małżeńskim pozostawało 62,4%, w kawalerskim 34,1%, rozwiedzionym 1,6%, owdowiałym 1,8%, nieustalonym 0,1%. Odpowiednie dane dla kobiet (55 679) przedstawiały się następująco: zamężne 52,0%, panny 31,6%, rozwiedzione 3,2%, wdowy 13,0%, nieustalony 0,2%.

Różnice występujące między mężczyznami a kobietami w stanie małżeńskim według grup wieku ilustruje wykres 2.

Wykres 2. Z ogółu danej grupy osób procent mężczyzn i kobiet w Toruniu w 1970 r. pozostający w stanie małżeńskim

Źródło: jak w tab. 1.

Ujawniają się one najbardziej, poczynając od grup wieku 50–54 lata (różnica 24 pp). W wieku 70–74 lata jeszcze 83,4% mężczyzn pozostało w stanie małżeńskim, podczas gdy kobiet 29,7%, a w wieku 80–84 lata odpowiednio 65,6% i 10%. W liczbach absolutnych wśród rozwiedzionych było więcej kobiet (1758) niż mężczyzn (736). Również wśród osób owdowiałych zdecydowanie więcej było kobiet (7266) niż mężczyzn (835).

Udział wdów w wybranych grupach wieku wynosił:

30–34 lata 1,2%,

45–49 lat 7,5%,

55–59 lat 22,5%,

65–69 lat 39,6%,

75–79 lat 68,7%.

Dodać jeszcze należy, że do grupy wiekowej 40–44 lata liczba kobiet rozwiedzionych była wyższa (959) niż owdowiałych (338). Powyżej tej populacji zdecydowanie przeważała liczba wdów (6928) nad kobietami rozwiedzionymi (799).

Poziom wykształcenia mieszkańców Torunia

Sposób wyrażenia poziomu wykształcenia ludności w publikacjach GUS z wyników spisów z 1960 i 1970 r. różnił się znacznie, dlatego należy je analizować oddzielnie. Dla 1960 r. podano wykształcenie w wieku 7 lat i więcej dla ludności nieuczącej się. Takich osób było 63 943, czyli 60,9% ogółu mieszkańców miasta. Z tej liczby prawie połowa (31 412) miała ukończoną szkołę podstawową, a dalsze 10,9% (6998) nieukończoną szkołę podstawową. Wobec dominującej liczby osób z wykształceniem podstawowym na pozostałe poziomy przypadała już niewielka liczba, a mianowicie²⁶:

– wyższe ukończone 3026 osób,

– wyższe nieukończone 478 osób,

– średnie ukończone ogólnokształcące 4712 osób,

---

²⁶ Źródło: *Ludność. Gospodarstwa domowe. Województwo bydgoskie*, tablice powiatowe, część II A, NSP 1960, GUS 1965.

- średnie ukończone zawodowe 7050 osób,
- zasadnicze zawodowe 4712 osób,
- średnie nieukończone ogólne 2298 osób,
- średnie nieukończone zawodowe 1604 osoby,
- nieustalone jakie, samoucy 1787 osób.

Ze względu na ważną rolę, jaką odgrywają osoby z wyższym i średnim wykształceniem w życiu społeczno-gospodarczym kraju, liczbę tych osób odniesiono do tysiąca mieszkańców Torunia na tle pozostałych czterech miast byłego województwa bydgoskiego. W poniższym zestawieniu wyniki prezentują się następująco:

Miasta byłego woj. bydgoskiego	Wykształcenie wyższe ukończone i nieukończone	Wykształcenie średnie ukończone (ogólne i zawodowe)
Toruń	33,4	111
Bydgoszcz	25,5	115
Grudziądz	12,2	84
Włocławek	15,8	86
Inowrocław	16,3	93

Mieszkańcy Torunia, na tle pozostałych czterech miast, wykazywali się najwyższym wskaźnikiem osób z wykształceniem wyższym, a ze średnim porównywalnym z Bydgoszczą. Pokazna liczba dzieci i młodzieży (24 251) w wieku 7 lat i więcej niepracująca uczęszczała do szkół. Jej udział w liczbie ludności liczącej powyżej 6 lat wynosił 26,7%, co stanowiło poważne obciążenie budżetów domowych. Do tego dochodziło obciążenie wydatkami ponoszonymi na dzieci w wieku do 7 lat. Z poszczególnych roczników w wieku od 7 do 14 lat uczyło się od 95 do 99% dzieci, pozostały odsetek to raczej dzieci niepełnosprawne nieuczęszczające do szkoły. Poczynając od młodzieży w wieku 15 lat, a kończąc na rocznikach powyżej 20 lat, odsetek młodzieży uczącej się (studiującej) malał od 89,7% do 56,5% w wieku 18 lat i do 2,7% w wieku 25 lat (tab. 2).

Tabela 2. Z danej populacji wieku dzieci i młodzieży Torunia procent osób uczących się w 1960 r.

Rok urodzenia	Wiek dziecka (w latach)	Liczba dzieci w danym wieku		Odsetek uczących się (w %)
		ogółem	uczących się	
1	2	3	4	5 (4 : 3)
1953	7	2 271	2 223	97,9
1949	11	2 119	2 105	99,3
1946	14	2 216	2 110	95,2
1945	15	1 516	1 359	89,7
1944	16	1 684	1 314	78,0
1943	17	1 766	1 228	69,5
1942	18	2 095	1 183	56,5
1941	19	1 960	772	39,4
1940	20	1 503	546	36,3
1939	21	1 404	433	30,8
1938	22	1 594	297	18,6
1937	23	1 689	168	10,0
1936	24	1 647	90	5,5
1935	25	1 662	45	2,7

Źródło: *Ludność. Dodatkowe informacje m. Toruń*, NSP 1960, GUS 1965.

Gdyby przyjąć, że osoby w wieku 22 lat to studenci, to więcej niż co piąta osoba z tego rocznika uczyła się, a z osób liczących 23 lat już tylko co dziesiąta. W latach następnych osoby studiujące powiększyły subpopulację charakteryzującą się wyższym wykształceniem. Jednak wyników ze spisu ludności z 8 grudnia 1970 r. nie da się w pełni porównać w zakresie wykształcenia z wynikami z 1960 r., ponieważ obejmują mieszkańców w wieku 15 lat i więcej oraz ujęto łącznie osoby z wyższym wykształceniem pełnym i niepełnym oraz z pomaturalnym z uwzględnieniem kierunków wykształcenia i wieku osób.

Na ogólną liczbę mieszkańców w wieku powyżej 14 lat wynoszącą 102 074 poziom wykształcenia przedstawiał się następująco:

- wyższe i pomaturalne 9074 osoby,
- średnie 19 166 osób,
- zasadnicze zawodowe i niepełne średnie 21 583 osób,
- podstawowe ukończone 46 319 osób,
- niepełne podstawowe 4563 osób,
- nie ustalono jakie 576 osób.

Przeto prawie połowa mieszkańców Torunia w 1970 r. swoją edukację zakończyła na szkole podstawowej. Z ogółu osób z wykształceniem podstawowym ukończonym 27,5% było w wieku 15–24 lat, 50,0% w wieku 25–59 lat, 22,5% w wieku 60 lat i więcej. Dalsze 21,1% dorosłego społeczeństwa charakteryzowało się wykształceniem zasadniczym zawodowym oraz 18,8% średnim. Zakładając, że w niżej wymienionej pozycji pierwszej około 20% stanowiły osoby z wykształceniem pomaturalnym, to liczba mieszkańców z wykształceniem wyższym w przeciągu 10 lat podwoiła się i to należy uznać za sukces. Było to możliwe dzięki istnieniu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Zdecydowana większość (65,5%) mieszkańców charakteryzujących się wykształceniem wyższym i pomaturalnym była w wieku 25–59 lat, a tylko 9% miała ukończone 60 lat oraz 25,5% mniej niż 26 lat, czyli osoby te kończyły studia w końcu lat 60. Kierunek kończonych studiów przez osoby z wyższym i pomaturalnym wykształceniem wraz z uwzględnieniem udziału mężczyzn był następujący:

Lp.	Kierunek studiów	Liczba osób z wyższym i pomaturalnym wykształceniem	Udział mężczyzn
1	techniczny	1 809	81,1%
2	rolniczy	337	78,5%
3	ekonomiczny	662	58,3%
4	służba zdrowia	748	33,1%
5	pedagogiczny	1 049	19,2%
6	pozostałe	4 930	48,1%

Wśród osób z wykształceniem zasadniczym zawodowym (63,8%) dominowali absolwenci kończący szkoły o profilu technicznym, a w następnej kolejności był kierunek handlowo-gastronomiczny (12,6%) oraz ogólnokształcący (10,4%). Natomiast spośród mieszkańców z wykształceniem średnim najwięcej osób kończyło szkoły ogólnokształcące (35,6%) i techniczne (29,9%), a także ekonomiczne (20,8%), a znacznie już rzadziej pedagogiczne (5,5%). Kierunki kształcenia były podporządkowane potrzebom ówczesnej struktury społeczno-gospodarczej miasta.

Aktywność zawodowa mieszkańców Torunia

Przez aktywność zawodową albo pracowniczą należy rozumieć, jaki odsetek z ogólnej liczby mieszkańców, lub też z poszczególnych grup wiekowych, z podziałem na płeć, pracuje. W analizowanych trzech przedziałach czasowych następujący procent ludności w podziale na płeć pracował:

Rok	Mężczyźni	Kobiety	Ogółem
1950	54,7	26,2	38,9
1960	51,5	28,4	39,1
1970	53,5	39,2	45,9

Zatem wraz z upływem czasu wzrastała aktywność zawodowa mieszkańców dzięki zwiększającej się aktywności kobiet, przy zmieniającej się minimalnie aktywności mężczyzn. Była ona częściowo wymuszona przez istniejący reżim, bo do 1957 r. obowiązywały nakazy pracy dla absolwentów szkół. W okresie tym istniało duże zapotrzebowanie na zasoby pracy. Szeroko zakrojona industrializacja kraju wymagała rąk do pracy, dlatego nawet w wieku 15–19 lat więcej niż co czwarta osoba pracowała. Ponadto wysoki przyrost naturalny powodował konieczność utrzymywania dzieci i kobiet opiekujących się nimi, dlatego zmuszał mężczyzn do wysokiej aktywności, ponieważ tylko niewielki odsetek utrzymywał się ze źródeł niezarobkowych (renty, emerytury). W omawianych latach poniższy procent mieszkańców utrzymywał się z pracy:

Płeć pracowników	Rok 1950	Rok 1960	Rok 1970
Mężczyzn	91,8	89,6	87,6
Kobiet	88,8	84,5	80,8
Razem	91,1	86,8	84,0

Malejąca tendencja osób czerpiących dochody z pracy wynikała z rosnącego, ale powolnego, odsetka ludności utrzymującej się ze źródeł niezarobkowych, o czym szerzej będzie mowa w dalszej części opracowania.

Na 100 osób pracujących przypadała następująca liczba utrzymywanych:

Płeć pracowników	Rok 1950	Rok 1960	Rok 1970
Mężczyzn	42	45	35
Kobiet	90	77	38
Razem	132	122	73

W ciągu 20 lat zmniejszyło się obciążenie pracujących o 59 osób utrzymywanych i to głównie za sprawą kobiet, których aktywność zawodowa wzrastała. Duża istniejąca różnica wynosząca 48, jaka istniała w 1950 r. w utrzymywaniu przez pracujące osoby w 1970 r. uległa zniwelowaniu do 3 osób. Fakt ten świadczy jednocześnie o poprawie warunków życia mieszkańców Torunia, bo mniejsza liczba osób utrzymywanych oznaczała, że dochody otrzymywane przez pracujących przypadające na osobę były przeciętnie wyższe w rodzinie, co pozwalało lepiej zaspokajać potrzeby. Tak więc nie sam wzrost przeciętnej płacy, który w tych latach był niewielki, wpływał na poprawę warunków bytu rodzin, lecz głównie aktywność pracownicza mieszkańców. Jak wskazują dane zawarte w tabeli 3, dynamika wzrostu pracujących była wyższa od dynamiki przyrostu rzeczywistego ludności, przy jednoczesnym spadku w ostatniej dekadzie osób utrzymywanych ogółem, a zwłaszcza przy wzroście utrzymywanych mężczyzn.

Tabela 3. Dynamika zmian liczby mieszkańców Torunia na tle osób pracujących i osób utrzymywanych w latach 1950–1970

Wyszczególnienie	1960 / 1950	1970 / 1960	1970 / 1950
1. Ludność ogółem	130,1	123,6	160,8
Mężczyźni	135,1	125,4	169,4
Kobiety	126,1	122,0	153,9
2. Pracujący ogółem	130,1	145,2	190,0
Mężczyźni	123,3	130,3	165,8
Kobiety	136,7	168,4	230,2
3. Utrzymywani ogółem	121,1	88,5	107,3
Mężczyźni	138,6	122,2	155,4
Kobiety	130,0	74,7	84,4

Źródło: w tab. 1.

Uszczegóławiając interpretację danych zawartych w tabeli 3, należy zwrócić uwagę, że przy wzroście liczby mieszkańców ogółem między 1970 a 1960 r. o 23,6% liczba pracujących zwiększyła się w tym czasie o 45,2%, a liczba osób utrzymywanych zmalała o 11,5%, w tym kobiet o 25,3%. Ponadto wzrost pracujących był większy, szczególnie kobiet, w latach 1960–1970 niż w dekadzie poprzedzającej, kiedy był wysoki przyrost naturalny. Właśnie dzieci urodzone przed 1956 r. wchodziły po 1960 r. w wiek produkcyjny. Stąd też liczba osób pracujących w wieku 20–24 lata oraz 40–44 lata (urodzeni w latach 1926–1930) w 1970 r. była dwukrotnie wyższa niż 10 lat wcześniej²⁷. W pozostałych grupach wiekowych takiego zwiększenia się liczby zarówno mężczyzn, jak i kobiet pracujących nie odnotowano (tab. 4).

Tabela 4. Ludność pracująca Torunia w 1960 i 1970 r. według wieku

Grupa wieku	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
	rok 1960	rok 1970	rok 1960	rok 1970	rok 1960	rok 1970
14 lat	23	–	19	–	4	–
15–19	2 321	3 450	1 259	1 857	1 062	1 593
20–24	5 125	11 216	2 418	5 472	2 707	5 744
25–29	6 079	7 568	3 835	4 056	2 244	3 512
30–34	5 670	7 710	3 575	4 187	1 995	3 523
35–39	5 006	7 598	3 066	4 195	1 940	3 403
40–44	3 120	6 715	1 845	3 781	1 275	2 934
45–49	4 000	5 644	2 416	2 974	1 584	2 670
50–54	4 022	3 220	2 531	1 742	1 491	1 478
55–59	3 079	3 598	1 964	2 083	1 115	1 515
60–64	1 573	2 090	1 156	1 644	417	446
65–69	544	490	398	331	146	159
70+	439	248	332	115	107	133
Razem	41 001	59 547	24 914	32 457	16 087	27 090

Źródło: jak tab. 1.

Przechodząc do aktywności zawodowej obu płci, to aktywność mężczyzn (z pominięciem wieku 14 lat) zamykała się w 1960 r. w przedziale 24,9–96,8%, a po 10 latach w przedziale 5,1–96,8%. Najwyższą

²⁷ Dla 1950 r. brakuje danych o wieku osób pracujących, dlatego analiza ta będzie ograniczać się tylko do 1960 i 1970 r.

aktywnością pracowniczą charakteryzowali się mężczyźni w wieku 25–54 lata. W tym przedziale wiekowym powyżej 90% mężczyzn pracowało. Najniższą aktywność, co jest zrozumiałe, wykazywali się mężczyźni po osiągnięciu 65 lat, przy czym ich aktywność w tym wieku była o wiele wyższa w 1960 r. niż w 1970 r. Dotyczyło to także subpopulacji w wieku 15–19 lat, w tym również kobiet (tab. 5).

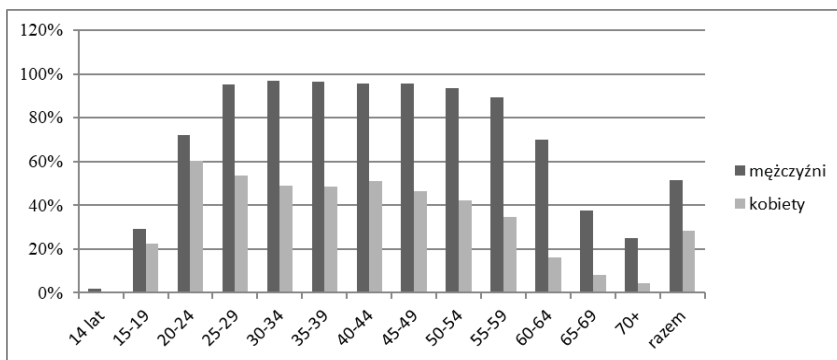
Tabela 5. Aktywność zawodowa mieszkańców Torunia w 1960 r. i 1970 r. według wieku wyrażona w % danej grupy przyjętej za 100

Grupa wieku	Ogółem		Mężczyźni		Kobiety	
	1960	1970	1960	1970	1960	1970
14 lat	1,0	–	1,7	–	0,4	–
15–19	25,7	20,5	29,3	22,4	22,5	18,7
20–24	65,4	73,5	72,1	77,4	60,3	70,1
25–29	73,9	86,6	95,3	95,2	53,4	78,4
30–34	72,1	86,4	96,8	96,8	49,0	76,6
35–39	69,7	85,7	96,3	96,1	48,5	75,6
40–44	69,2	82,0	95,8	95,1	51,0	69,6
45–49	67,3	76,9	95,7	92,4	46,3	64,9
50–54	64,2	74,5	93,4	90,4	42,0	61,8
55–59	56,6	61,2	89,2	85,3	34,4	44,0
60–64	37,2	35,2	70,1	66,3	16,2	12,9
65–69	18,7	10,2	37,4	18,5	8,0	5,3
70+	11,2	3,5	24,9	5,1	4,2	2,8
Razem	39,1	45,9	51,5	53,5	28,4	39,2

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych zawartych w tab. 1 i 4.

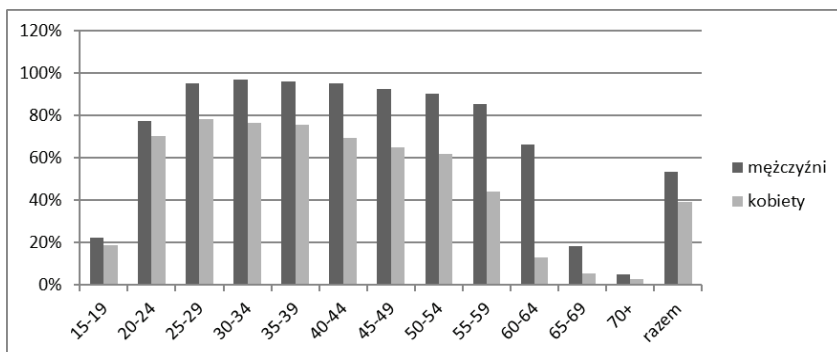
Poza grupą wiekową 20–24 lata i 30–34 lata w pozostałych aktywność zawodowa mężczyzn także zmalała. Odwrotna sytuacja istniała wśród kobiet w wieku produkcyjnym, gdzie aktywność pracownicza w badanym okresie znacząco wzrosła, szczególnie w grupach wieku 25–54 lata. Jednak w porównaniu z mężczyznami aktywność ta była o wiele niższa i bardziej w 1960 r. (wykres 3) niż w 1970 r. (wykres 4). Różnica ta w aktywności między płciami w grupach wieku 30–49 lat w 1960 r. przekraczała nawet 40 pp., a w 1970 r. zmalała do 20 pp. Największe różnice w aktywności między mężczyznami a kobietami wystąpiły w wieku 50–59 lat i przekraczały nawet 50 pp. Niewielki

wzrost aktywności zawodowej mężczyzn osiągnięty dzięki grupie wieku 20–24 lata oraz znacznie większy kobiet w grupach wieku 20–59 lat przełożył się na zwiększenie aktywności ogółu mieszkańców o 6,8 pp. Rosnący udział kształcącej się młodzieży w wieku 15–19 lat wpłynął na obniżenie aktywności zawodowej tej populacji. Obniżenie aktywności zawodowej osób liczących 60 lat i więcej było częściowo spowodowane spełnieniem warunków (lata pracy zawodowej) umożliwiającących nabyć praw emerytalnych, a częściowo poprawą warunków bytowych.

Wykres 3. Z ogółu mężczyzn i kobiet Torunia odsetek aktywnych zawodowo w danej grupie wieku w 1960 r.

Źródło: tab. 5.

Wykres 4. Odsetek aktywnych zawodowo mężczyzn i kobiet Torunia według grup wieku w 1970 r.

Źródło: tab. 5.

Rosnące znaczenie przemysłu jako miejsca zatrudnienia

Rosnący wzrost aktywności mieszkańców Torunia był możliwy dzięki tworzeniu nowych miejsc pracy w poszczególnych działach gospodarki narodowej, w tym zwłaszcza w przemyśle²⁸. Między 1950 a 1970 r. liczba pracujących mieszkańców Torunia zwiększyła się o 30 tys., w tym w przemyśle o 16 tys. Główny przyrost pracujących nastąpił w latach 1960–1970 (tab. 6). Z ogółu pracujących w tym dziale gospodarki narodowej znajdowało zatrudnienie w 1950 r. 34%, w 1960 r. 39,6% i w 1970 r. 43,1%. W związku z tym, że na 100 pracujących w 1950 i w 1960 r. przypadało powyżej 100 osób utrzymywanych, przemysł zapewniał dla nieco większej liczby mieszkańców źródło utrzymania, a w 1970 r. dla 40%, ponieważ zmniejszyła się liczba dzieci i częściowo kobiet utrzymywanych przez osoby pracujące. Stosunkowo wysoki był udział kobiet pracujących w przemyśle. Wynosił on 38,7% w 1950 i 1960 r., a w 1970 r. nawet 44,8% (pozostałe 55,2% przypadało na mężczyzn jako uzupełnienie do 100). Główne gałęzie przemysłu w 1960 r.²⁹ zapewniające pracę, w tym dla kobiet (w % danej gałęzi) były następujące:

Przemysł	Liczba pracujących	W tym % kobiet
– spożywczy	4 075	45,1
– odzieżowy	1 978	73,1
– elektrotechniczny	1 976	28,4
– metalowy	1 351	22,4
– maszynowy	1 227	10,4
– chemiczny	1 128	25,1
– poligraficzny	897	60,4
– włókienniczy	681	72,7
– drzewny	634	20,0
– środków transportu	575	8,9
– materiałów budowlanych	466	18,0
– wytwarzania energii	329	20,4
– skórzano-obuwniczy	321	20,6

²⁸ H. Rochnowski, *Toruński ośrodek przemysłowy na tle*, s. 26–33 oraz idem, *Historyczne miasto jako baza lokalizacji i rozwoju ośrodka przemysłowego na przykładzie Torunia*, [w:] *Rola przemysłu i rozwoju miast, miasto jako baza działalności przemysłowej*, Łódź 1979, s. 161–178.

²⁹ Dla 1950 r. i 1970 r. brakuje danych.

W 1960 r. Toruń nie był jeszcze znaczącym ośrodkiem przemysłowym. W 1965 r. zatrudnienie w przemyśle wynosiło 25 399, w tym kobiet 10 329³⁰, w 1971 r. zatrudnienie wzrosło do 29 900³¹, czyli było wyższe od pracujących mieszkańców Torunia w tym dziale gospodarki narodowej o około 2 tys. Różnica była pokryta osobami dojeżdżającymi z zaplecza miasta³².

Poza przemysłem z innych działów gospodarki narodowej zasługuje na uwagę handel, w którym w 1950 r. znajdowało pracę 14,8% ogółu czynnych zawodowo. Znaczenie handlu jako miejsca pracy w następnych latach malało, ponieważ następowało jego upaństwowienie lub uspołdzielczanie. Wzrastała przeciętna powierzchnia sklepów, a w końcu lat 50. powstały sklepy samoobsługowe, dlatego jedna osoba obsługiwała większą liczbę klientów. W okresie między 1950–1970 pomimo zwiększenia się liczby mieszkańców o 49 tys. liczba pracujących w handlu łącznie z gastronomią wzrosła zaledwie o 250. W przeliczeniu na tysiąc mieszkańców w 1950 r. przypadało 58 zatrudnionych w handlu i odpowiednio w następnych latach 40 i 38. Działem gospodarki narodowej zatrudniającym dużo osób w 1950 r. była administracja wraz z wymiarem sprawiedliwości, a przede wszystkim chodzi tu o Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego, w którym pracowali głównie mężczyźni. Stosując różnorodne metody śledzenia mieszkańców, prześladowania, aresztowania, skazywania i wtrącania do więzień do 1955 r. utrwalali w ten sposób panowanie nowej władzy komunistycznej³³. W 1960 r. w warunkach nieco nowej sytuacji politycznej zatrudnienie w administracji było już przeszło trzykrotnie mniejsze (w tym w wymiarze sprawiedliwości pracowało 245 osób), a w 1970 r. jeszcze niższe (tab. 6).

---

³⁰ *Statystyka miast i osiedli 1945–1965*, GUS 1967, s. 180.

³¹ *Rocznik Statystyczny powiatów 1972*, GUS 1972, s. 66–67.

³² Zatrudnienie ogółem w gospodarce uspołecznionej Torunia w 1965 r. wynosiło 52 122 osoby, w 1971 r. 65 854 osoby.

³³ M. Bałtowski, op. cit. Szczególnie rozdział 3 pt. „Instalowanie gospodarki socjalistycznej w Polsce”, s. 121–167.

Tabela 6. Pracujący mieszkańcy Torunia według działów gospodarki w 1950, 1960 i 1970 r.

Działy gospodarki narodowej	Ogółem			W tym kobiety		
	1950	1960	1970	1950	1960	1970
Przemysł	10 651	16 251	26 781	4 111	6 291	12 006
Budownictwo	2 034	3 750	5 970	213	408	1 151
Rolnictwo	1 115	1 187	1 935	534	460	898
Leśnictwo	385	294	804	128	94	254
Transport i łączność	3 668	4 439	4 802	424	687	1 018
Handel i gastronomia	4 655	4 226	4 905	2 067	2 619	3 556
Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	777	1 494	2 545	225	505	884
Oświata, kultura, nauka	2 572	3 538	5 995 ^a	1 432	2 155	3 842
Ochrona zdrowia i pomoc społeczna	1 017	1 780	2 699	699	1 360	2 103
Pozostałe, w tym:	4 462	4 042	4 889	1 936	1 508	1 944
– administracja	3 817	1 103	751	1 474	449	413
– finanse i ubezpieczenia	.	321	406	.	204	285
– organizacje społeczne i polityczne	.	215	1 149	.	82	633
Razem	31 337	41 001	61 325	11 769	16 087	27 656

^a w tym nauka 431, kultura i sztuka 889.

Źródła: opracowanie własne na podstawie NSP: – *Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne. Województwo bydgoskie*, GUS 1954.

– *Ludność. Dodatkowe informacje dla powiatu m. Toruń*, GUS 1965.

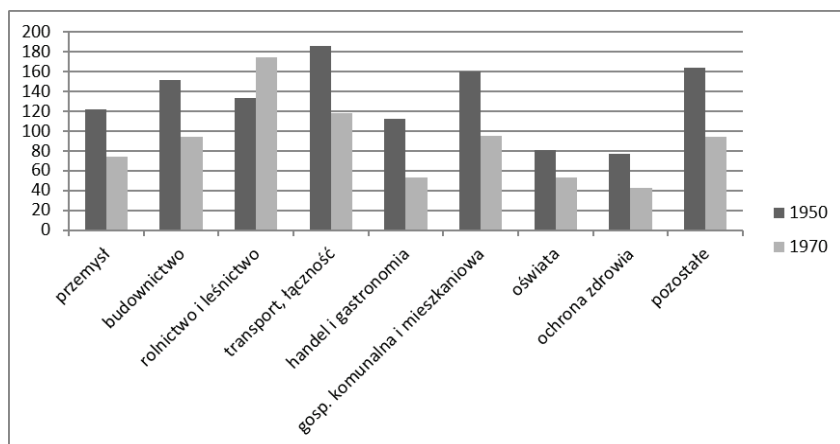
– *Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Dodatkowe informacje dla powiatu m. Toruń*, GUS 1972.

Czwartym działem gospodarki narodowej, który zatrudniał znaczną część mieszkańców, był transport i łączność. Toruń był ważnym węzłem kolejowym i w tej gałęzi z ogółu pracujących w transporcie w 1960 r. przeszło połowa była zatrudniona na kolei. Wraz z upływem czasu znaczenie tego środka transportu malało na rzecz transportu samochodowego i łączności. W ciągu 20 lat zatrudnienie w transporcie tylko nieznacznie wzrosło (o 30,1%), tymczasem w budownictwie zanotowano prawie trzykrotne zwiększenie zatrudnienia i obok oświaty, po przemyśle, w 1970 r. stanowiły ważne działy pracy. Dwuipółkrotny wzrost zatrudnienia nastąpił w ochronie zdrowia, gdzie w kolejnych latach

włączono kulturę fizyczną i turystykę. Równoległe wraz z rozwojem budownictwa mieszkaniowego następował wzrost zatrudnienia w gospodarce komunalnej i mieszkaniowej, a także niewielkie w rolnictwie, co było głównie związane z obsługą rolniczego zaplecza.

Osoby pracujące w poszczególnych działach gospodarki narodowej miały na utrzymaniu w 1950 r. zróżnicowaną liczbę dzieci i kobiet od poniżej 100 w ochronie zdrowia i oświacie do powyżej 150 w transporcie, budownictwie, gospodarce komunalnej i mieszkaniowej oraz w dziale „pozostałe”. W 1970 r. liczba osób utrzymywanych przypadająca na 100 pracujących w porównaniu z rokiem 1950, a także z 1960 r. zmalała we wszystkich działach, co prezentuje wykres 5. Na ogół w tych działach, w których w zatrudnieniu przeważały kobiety reprezentujące względnie wyższy poziom wykształcenia (ochrona zdrowia, oświata, handel), pracujący utrzymywali mniej osób.

Wykres 5. Liczba osób utrzymywanych w poszczególnych działach gospodarki narodowej w 1950 r. i 1970 r. przypadająca na 100 pracujących

Źródło: tab. 6.

Należy też pamiętać, że w 1970 r. w ogólnej liczbie mieszkańców był niższy udział dzieci w wieku 0–14 lat, ponadto nastąpił wzrost aktywności zawodowej kobiet. Uwzględniając wszystkie działy gospodarki

narodowej, to na 100 osób pracujących przypadało kolejno: w 1950 r. – 132 utrzymywanych, w 1960 r. – 122 i w 1970 r. – 82. Przeto obciążenie pracujących osobami utrzymywanymi zmalało w omawianym okresie o 38%, w tym w przemyśle o 39%.

Przyjmując za podstawę pracujących w 1970 r. w gospodarce społecznej (58 654) za 100, to charakter zatrudnienia przedstawiał się według płci następująco:

Charakter zatrudnienia	M	K	Razem
Pracownicy umysłowi	37,0	46,5	41,3
Pracownicy fizyczni	64,5	43,3	57,8
Pracujący na podstawie umowy agencyjnej	0,3	1,4	0,9

Zatem kobiety były częściej zatrudnione w charakterze pracowników umysłowych niż mężczyźni. W podziale na niektóre działy gospodarki narodowej udział pracowników umysłowych wynosił:

Działy gospodarki narodowej	M	K	Razem
Przemysł	23,5	19,4	21,7
Budownictwo	31,1	23,6	38,2
Transport i łączność	23,2	68,9	32,9
Handel	56,8	63,8	61,8
Oświata	76,1	69,1	71,6
Zdrowie	57,0	69,7	66,9

Czyli przemysł zajmujący się niemal wyłącznie produkcją dóbr materialnych charakteryzował się bardzo niskim udziałem pracowników umysłowych w ogólnej liczbie pracujących. Niemniej jednak, będąc najważniejszym działem gospodarki narodowej, w tym sektorze z ogółu pracowników umysłowych (24 230) znajdowało zatrudnienie 24%, podczas gdy z ogółu pracowników fizycznych (33 915) aż 59,4%. Pomimo że powszechnie oświata kojarzona jest z nauczycielami, a służba zdrowia z lekarzami i pielęgniarkami, to w działach tych, co trzecia osoba pracowała fizycznie. Oczywiście podział na pracowników fizycznych i umysłowych jest w wielu zawodach kwestią umowną.

Ludność Torunia utrzymująca się ze źródeł niezarobkowych

Aczkolwiek zdecydowana większość społeczeństwa Torunia utrzymywała się z pracy, to jednak wraz z upływem czasu, zmieniającymi się przepisami dotyczącymi otrzymania pomocy z budżetu państwa, w tym przejścia na emeryturę lub uzyskania renty inwalidzkiej, wzrastał powoli odsetek mieszkańców utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych. W spisie ludności z 1950 r. takie osoby określano jako utrzymujące się z zaopatrzenia z funduszy publicznych. Utrzymywała się z nich co dziesiąta osoba, w większości kobiety (tab. 7).

Tabela 7. Mieszkańcy Torunia utrzymujący się ze źródeł niezarobkowych w latach 1950–1970

Wyszczególnienie	W liczbach bezwzględnych			W % ogółu mieszkańców		
	1950	1960	1970	1950	1960	1970
Mężczyźni	2 945	5 022	7 517	8,2	10,4	12,4
Kobiety	5 046	8 793	13 258	11,2	15,5	19,2
Razem	7 991	13 815	20 775	9,9	13,2	16,0

Źródło: jak tab. 6.

Ludność tę podzielono na pobierających zaopatrzenie (80,7%) i na utrzymywanych członków rodzin (19,3%). Nieco już więcej mieszkańców miasta utrzymywało się ze źródeł niezarobkowych w latach następnych, przy wzrastającej różnicy między mężczyznami a kobietami, która w 1950 r. wynosiła 3 pp., a w 1970 r. 6,8 pp. Wiek osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych był znacznie zróżnicowany. W 1960 r. większość osób (52,6%) utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych nie przekraczała 60 lat, to w 1970 r. 62,9% przekroczyła ten wiek (tab. 8).

Czyli w 1970 r. mieszkańcy żyjący ze źródeł niezarobkowych byli znacznie starsi od tych sprzed 10 lat. W podziale na płeć w wieku 0–39 lat była równowaga między liczbą kobiet a mężczyzn, w pozostałych grupach zdecydowanie przeważały kobiety, zwłaszcza w subpopulacji 40–59 lat. W wieku 0–39 lat liczba utrzymujących się ze źródeł

Tabela 8. Wiek osób utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych w Toruniu w 1960 r. i 1970 r.

Wiek	Rok 1960			Rok 1970			Odsetek (w%)	
	M	K	razem	M	K	razem	rok 1960	rok 1970
0–19	1 669	1 679	3 348	1 497	1 351	2 848	24,2	13,7
20–39	835	834	1 669	827	989	1 816	12,1	8,7
40–59	511	1 735	2 246	909	2 155	3 064	16,3	14,7
60–64	463	1 365	1 828	811	2 406	3 217	13,2	15,6
65–69	638	1 251	1 889	1 441	2 526	3 967	13,7	19,1
70–74	906	1 929	2 835	1 058	1 905	2 963	20,5	28,2
75–79				553	1 111	1 664		
80+				421	815	1 236		
Razem	5 022	8 793	13 815	7 517	13 258	20 775	100	100

Źródło: jak w tab. 1.

niezarobkowych zmalała w 1970 r. w porównaniu z sytuacją sprzed 10 lat o 7%, zaś w wieku 40–59 wzrosła o 36,4%, a w wieku 60+ o 40,2%. W sumie można stwierdzić, że ze źródeł niezarobkowych utrzymywała się stosunkowo niewielka grupa ludności Torunia, a do tego 22,4% (1970 r.) to osoby w wieku 0–39 lat.

Warunki mieszkaniowe ludności Torunia

Pewnym odzwierciedleniem poziomu życia społeczeństwa danego miasta są warunki mieszkaniowe. Ich poprawa poprzez wzrost zasobów i wyposażenie ich w infrastrukturę świadczy o wzroście zamożności mieszkańców.

Z danych ze spisu z 1950 r. wynika³⁴, że w Toruniu było 4738 budynków mieszkalnych zamieszkałych przez 77 551 osób³⁵. W budynkach tych mieściło się 19 201 mieszkań, 54 790 izb. Przeciętnie w budynku

³⁴ Zagadnienie to przed 1950 r. omawia J. Kujawa, *Gospodarka mieszkaniowa w Toruniu w latach 1945–1949. Wybrane problemy*, „Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania”, t. 5, 2014, s. 37–54.

³⁵ Różnica między liczbą mieszkańców (80 637) a liczbą zamieszkałych w budynkach mieszkalnych wynosiła 3086. Można domniemywać, że mieszkała ona w pomieszczeniach prowizorycznych.

mieszkało 16,36 osób, a w mieszkaniach 4,04 osób, zaś na jedną izbę przypadały 1,42 osoby. Kubatura budynków była bardzo zróżnicowana, ale najwięcej budynków posiadało 16 izb i więcej (2058), ale były też budynki o jednej (65), dwóch (610), trzech (719), czterech (418), pięciu (212) izbach. Lepiej sytuację mieszkaniową odzwierciedlają mieszkania. Następujący ich odsetek³⁶ był wyposażony w poniższe instalacje, z których korzystał odpowiedni odsetek mieszkańców:

Instalacje	Odsetek mieszkań	Odsetek mieszkańców
Elektryczność	91,4	91,4
Wodociąg	84,4	81,8
Kanalizacja	88,2	88,4
Gaz z sieci	54,5	56,2
Centralne ogrzewanie	5,1	5,7

Najlepiej w instalacje komunalne były wyposażone mieszkania w budynkach o dużej liczbie izb. Najwięcej mieszkań składało się z trzech izb (34,5%) i dwóch (29,5%), a bardzo rzadko z 6 i 7 izb (tab. 9). W mieszkaniach trzyizbowych zamieszkiwało 34,6%, a w dwuizbowych 24,1% ogółu ludności Torunia. Zagęszczenie mieszkań wzrastało wraz z rosnącą liczbą izb. Niedobór mieszkań w mieście w stosunku do

Tabela 9. Struktura mieszkań według liczby izb i zagęszczenia mieszkań w 1950 r.

Mieszkania o liczbie izb	Liczba			Osób na:	
	mieszkań	izb	ludności	mieszkanie	izbę
Jednej	2 055	2 055	5 008	2,43	2,43
Dwóch	5 667	11 334	18 669	3,29	1,65
Trzech	6 625	19 875	26 807	4,05	1,35
Czterech	3 342	13 368	16 971	5,01	1,27
Pięciu	1 064	5 320	6 602	6,20	1,24
Sześciu	303	1 818	2 230	7,36	1,23
Siedmiu i więcej	145	1 020	1 264	8,71	1,24
Razem	19 201	54 790	77 551	4,04	1,42

Źródło: *Nieruchomości. Budynki. Mieszkania*, część II, NSP 1950, GUS 1955.

³⁶ Obliczenia własne na podstawie: *Nieruchomości. Budynki. Mieszkania*, część II, NSP 1950, GUS 1955.

gospodarstw domowych zmuszał władzę lokalną do dokwaterowywania do mieszkań większych stanowiących własność prywatną, jak i komunalną dodatkowe rodziny pozbawione mieszkań. Z kolei liczba osób przypadająca na 1 izbę malała wraz z rosnącą liczbą izb w mieszkaniu (tab. 9).

Spis z 1960 r. wykazał 5866 budynków mieszkalnych, w których mieściło się 23 400 mieszkań z 66 159 izbami zamieszkałymi przez 99 342 osoby. Ponadto wykazano 63 gospodarstwa zbiorowe, w których przebywało 5068 osób oraz 163 pomieszczenia prowizoryczne zamieszkałe przez 496 osób. Dalsza część tego fragmentu tekstu będzie ograniczać się do mieszkań i izb z pominięciem gospodarstw zbiorowych i pomieszczeń prowizorycznych. Z ogółu mieszkań urządzenia komunalne występowały w następującym odsetku lokali:

– elektryczność	98,6%
– wodociąg	68,4%
– ustęp	41,5%
– zlew lub umywalkę	64,1%
– łazienkę	26,8%
– gaz	46,5%
– c.o.	8,5%

Pogorszenie wyposażenia mieszkań w niektóre instalacje w porównaniu z 1950 r. wiąże się z przyłączeniem do miasta w latach 1951–1959 terenów sąsiednich³⁷ słabo wyposażonych w infrastrukturę komunalną. Ponadto może to wynikać z niedokładności spisów, zwłaszcza z 1950 r., a także stosowanych pojęć (kanalizacja, ustęp, łazienka).

Najwięcej mieszkań (35,3%), podobnie jak w 1950 r., składało się z trzech (35,3%) i dwóch (29%) izb. Przebywało w nich odpowiednio 35,7% i 23,1% ogółu ludności Torunia. Zagęszczenie mieszkań wzrastało wraz z pojemnością mieszkań, a izb najpierw malało, a poczynając od mieszkań pięćcioizbowych zagęszczenie nieznacznie rosło (tab. 10).

W stosunku do sytuacji sprzed 10 lat zagęszczenie mieszkań i izb było większe, ponieważ w tym czasie ludność miasta zwiększyła się o 28,1%, a mieszkań tylko o 21,9%, izb zaś o 20,75%. To znaczy, że

---

³⁷ M. Gajewski, *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963*, GUS 1964, s. 133–134.

Tabela 10. Liczba i zagęszczenie mieszkań w Toruniu w 1960 r.

Mieszkania o liczbie izb	Liczba			Osób na:	
	mieszkań	izb	ludności	mieszkanie	izbę
Jednej	2 767	2 767	7 175	2,59	2,59
Dwóch	6 777	13 554	22 984	3,39	1,70
Trzech	8 268	24 804	35 508	4,29	1,43
Czterech	3 822	15 288	20 393	5,33	1,33
Pięciu	1 170	5 850	7 841	6,70	1,34
Sześciu	411	2 466	3 360	8,17	1,36
Siedmiu i więcej	185	1 430	2 082	11,20	1,45
Razem	23 400	66 159	99 342	4,24	1,50

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Mieszkania. Budynki mieszkalne. Województwo bydgoskie*, NSP 1960, GUS 1965.

za przyrostem rzeczywistym ludności nie nadążał rozwój budownictwa mieszkaniowego. Był to okres bardzo wysokiego przyrostu naturalnego ludności³⁸ i pojawiła się konieczność zwiększania wydatków z tym związanych. Ponadto wysiłek państwa był skierowany na budowę zakładów przemysłowych i na infrastrukturę.

Jak twierdzi jeden z autorów opisujących sytuację mieszkaniową w mieście³⁹: „Problem głodu mieszkaniowego w Toruniu stale narastał, o czym świadczyło to, że w latach 1949–1955 na każde tysiąc nowych mieszkańców w Toruniu przypadały tylko 82 izby, w Bydgoszczy 280, we Włocławku 145”.

Według spisu ludności z grudnia 1970 r. w Toruniu było 7134 budynków mieszkalnych, w których mieściło się 30 519 mieszkań i 90 382 izb. W mieszkaniach tych zamieszkiwały 121 133 osoby. Poza budynkami mieszkalnymi było 678 mieszkań i 863 izby w budynkach niemieszkalnych zamieszkałe przez 1131 osób. W porównaniu z 1960 r. liczba budynków mieszkalnych zwiększyła się o 21,6%, mieszkań o 32,9%, izb o 38,9%. W tym okresie liczba mieszkańców Torunia zwiększyła się o 23,1%. Przeto wzrost liczby ludności wyprzedzał nieco przyrost

³⁸ W. Rakowski, *Przemiany demograficzne*, s. 104–109.

³⁹ J. Kujawa, *Przestrzeń miasta w gospodarce socjalistycznej: industrializacja i budownictwo mieszkaniowe w latach 1950–1980 w Bydgoszczy, Toruniu i Włocławku*, Poznań 2020, s. 91–94 i 160.

budynków mieszkalnych, ale był za to o wiele niższy od przyrostu mieszkań i izb. To oznacza, że ulegało zmniejszeniu zagęszczenie mieszkań i izb.

Biorąc pod uwagę budynki mieszkalne to najwięcej było takich, w których mieściło się 5–6 izb albo 4, bądź 20–49 izb (tab. 11). W sumie w budynkach mieszkalnych o liczbie 20 izb i więcej znajdowało się 50,8% ogółu mieszkań, a w budynkach o 6 izbach i poniżej 15,7%. W zasobach tych przebywało odpowiednio 57,7% i 17,7% ludności. To znaczy, że zagęszczenie mieszkań znajdujących się w budynkach o liczbie izb 3–6 było najwyższe, a najniższe w budynkach o liczbie izb 9–15 (tab. 11). Przeciętna liczba mieszkań w budynku wzrastała wraz z powiększaniem się ich kubatury wyrażonej w liczbie izb. Można sądzić, że budynki mieszczące 50 izb i więcej to bloki wielopiętrowe.

Tabela 11. Budynki i mieszkania w Toruniu w 1970 r. według liczby izb, mieszkań oraz liczby ludności

Budynki o liczbie izb	Liczba		Przeciętnie		
	budynków	mieszkań wg liczby izb w bu- dynku	ludność w mieszka- niach	mieszkań w budynku	osób na mieszkanie
1	82	82	210	1,00	2,56
2	409	421	1 412	1,00	3,35
3	877	924	3 793	1,05	4,10
4	1 246	1 442	6 715	1,16	4,66
5–6	1 323	1 933	9 359	1,46	4,84
7–8	538	1 437	5 614	2,67	3,91
9–10	334	1 244	4 567	3,66	3,69
11–15	596	2 946	10 891	4,95	3,70
16–19	349	2 275	8 616	6,52	3,79
20–49	1 160	11 966	47 753	10,31	3,99
50 i więcej	220	5 849	22 203	26,58	3,80
Razem	7 134	30 519	121 133	4,28	3,97

Źródło: opracowanie własne na podstawie: *Zasoby i warunki mieszkaniowe. Województwo bydgoskie*, NSP 1970, GUS 1973.

W przeciągu 10 lat zmniejszyła się liczba mieszkań o najmniejszej liczbie izb, przy znacznym wzroście mieszkań czteroizbowych i minimalnym pozostałych. Taka tendencja występowała też w Bydgoszczy, co prezentują dane zawarte w tabeli 12. Wynika z nich, że struktura mieszkań według liczby izb była bardziej korzystna w Toruniu niż w Bydgoszczy, zwłaszcza w 1960 r.

Tabela 12. Struktura procentowa mieszkań Torunia na tle Bydgoszczy według liczby izb w 1960 r. i 1970 r.

Mieszkania o liczbie izb	Toruń		Bydgoszcz	
	rok 1960 (23 400)	rok 1970 (30 841)	rok 1960 (51 141)	rok 1970 (67 849)
Jednej	11,8	10,5	10,2	7,2
Dwóch	29,0	26,1	33,4	28,4
Trzech	35,3	33,6	35,5	36,7
Czterech	16,3	21,1	15,1	19,4
Pięciu	5,0	5,6	4,2	5,4
Sześciu	1,8	2,2	1,4	2,2
Siedmiu i więcej	0,8	0,9	0,2	0,7
Razem	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: jak w tab. 11.

Nastąpiła poprawa wyposażenia mieszkań w urządzenia sieciowe, szczególnie w centralne ogrzewanie, gaz z sieci, co przedstawia poniższe zestawienie zawierające dane dla 1960 r. i 1970 r.:

Instalacje	Rok 1960	Rok 1970
Wodociąg	68,2	83,2
Ustęp splukiwany	41,5	59,1
Zlew	64,1	80,0
Stałe urządzenie kąpielowe	26,8	47,5
Gaz z sieci	46,6	67,0
Centralne ogrzewanie	8,5	33,8

Postęp, jaki nastąpił w tym zakresie, należy zawdzięczać nowemu budownictwu mieszkaniowemu, zwłaszcza spółdzielczemu⁴⁰. Współcześnie żyjącym osobom, które urodziły się po roku 1980, zajmującym mieszkania w pełni wyposażone nie tylko w sieć komunalną, lecz także informacyjną, pozwalającą utrzymywać kontakty z otoczeniem, czerpać informacje i dzielić się nimi, trudno zrozumieć, jak można było w latach 60. i 70. funkcjonować bez dostępu we własnym mieszkaniu do łazienki, ogrzewać mieszkanie piecami opalonymi węglem.

Zatem proces zmian w zakresie wyposażenia w urządzenia sieciowe, jak i w innych dziedzinach społecznych, gospodarczych, techniczno-technologicznych następował zgodnie z możliwościami państwa oraz społeczeństwa. Był on uzależniony od etapu rozwoju ekonomicznego kraju.

Podsumowanie

Przestrzennie zróżnicowany proces uprzemysławiania kraju powodował, że dynamika zmian w strukturze demograficznej, społeczno-zawodowej oraz w warunkach bytowych poszczególnych społeczności lokalnych nie była jednakowa. Bardziej dynamiczne zmiany zachodziły w miastach (i w ich zapleczeniach)⁴¹, które charakteryzowały się niskim poziomem rozwoju i niewielkim potencjałem demograficznym. W wyniku przyspieszonego procesu ich uprzemysławiania (Tarnobrzeg, Kolin, Lubin itd.) zachodziły duże zmiany społeczno-demograficzne, w miastach zaś o wyższym poziomie rozwoju – a do takich należał Toruń – i o większej liczbie mieszkańców proces zmian był ewolucyjny, ponieważ już w 1950 r. pokaźna liczba osób pracowała w zakładach przemysłowych (w Toruniu 34%). Stąd też w okresie badanym w Toruniu nastąpiły pewne zmiany w strukturze demograficznej mieszkańców polegające między innymi na spadku udziału dzieci w wieku 0–9 lat, a wzroście osób w wieku powyżej 59 lat. Ponadto poprawił się wyraźnie

---

⁴⁰ Więcej o tym patrz: *ibidem*, s. 303.

⁴¹ W. Rakowski, *Wpływ nowo powstałych zakładów przemysłowych na zmiany rozmieszczenia i źródeł utrzymania ludności wiejskiej*, „Monografia i Opracowania”, nr 45, Warszawa 1976, s. 165–217.

poziom wykształcenia mieszkańców i uległy zmianie źródła utrzymania. Zwiększyła się znacząco aktywność zawodowa kobiet, a zmalała liczba osób utrzymywanych przez pracujących. Podstawowym działem gospodarki narodowej, który zapewniał pracę mieszkańcom, był przemysł. Jego znaczenie było większe w 1970 r. niż dwadzieścia lat wcześniej. W wyniku większej aktywizacji zawodowej kobiet zwiększył się ich udział w ogólnym zatrudnieniu. Powiększyły się zasoby mieszkaniowe miasta (o 35 592 izby), ale przyrost rzeczywisty ludności był większy (49 008). Poprawiła się znacząco jakość mieszkań oraz ich wyposażenie w urządzenia komunalne (sieciowe).

Wciąż jednak występował niedobór mieszkań wynoszący co najmniej 15 tys. izb. Zagęszczenie izb mieszkalnych w 1970 r. wynosiło w Toruniu 1,34 i 1,41 w 1950 r., w Bydgoszczy zaś odpowiednio 1,35 i 1,53.

Wnioski

- Nastąpiło nieznaczne postarzenie się mieszkańców Torunia.
- W wyniku malejącego przyrostu naturalnego ludności, wzrastającej aktywności zawodowej kobiet zmniejszyła się liczba osób utrzymywanych przez pracujących, co wpłynęło na poprawę warunków bytowych ludności.
- Następował szybszy wzrost liczby osób pracujących niż liczby mieszkańców.
- Duże różnice występujące w aktywności zawodowej mężczyzn i kobiet w 1950 r. wraz z upływem czasu malały.
- Największą aktywnością pracowniczą wykazywali się mężczyźni w wieku 25–54 lat (powyżej 90%), kobiety zaś w 1960 r. w wieku 20–24 lat, a w 1970 r. w wieku 20–39 lat.
- Większość pracujących wykonywała pracę fizyczną.
- Przyrost zasobów mieszkaniowych w latach 1951–1960 nie nadązał za przyrostem rzeczywistym ludności, dlatego wzrosła liczba osób przypadających na jedną izbę mieszkalną. W następnym dziesięcioleciu przyrost izb mieszkalnych był proporcjonalny do wzrastającej liczby mieszkańców. Jednakże zagęszczenie izb mieszkalnych

- w 1970 r. w porównaniu z 1950 r. uległo minimalnemu zmniejszeniu.
- W sumie rozwój budownictwa mieszkaniowego i infrastruktury komunalnej wpłynął w sposób znaczący na poprawę jakościową warunków mieszkaniowych ludności, a wzrost dochodów przyczynił się do lepszego zaspokojenia ich potrzeb.
  - Konieczne wydaje się w przyszłości prześledzenie powyższych zmian w okresie przyspieszonego (1971–1978), a następnie spowolnionego (1979–1988) rozwoju kraju.

Bibliografia

- Bałtowski M., *Gospodarka socjalistyczna w Polsce. Geneza – Rozwój – Upadek*, Warszawa, 2009.
- Biskup M. (red.), *Historia Torunia*, t. II, cz. 2, Toruń 1994.
- Biskup M. (red.), *Historia Torunia*, t. II, cz. 3, Toruń 1996.
- Biskup M. (red.), *Historia Torunia*, t. III, cz. 2, Toruń 2003.
- Czacharowski A., *Toruń średniowieczny (do roku 1454)*, [w:] *Toruń dawniej i dziś. Zarys dziejów*, red. M. Biskup, Warszawa–Poznań–Toruń 1983, s. 31–131.
- Dydała J., *Profesor Stanisław Salmonowicz (1931–2022) i jego badania nad historią Torunia*, „Rocznik Toruński”, t. 49, 2022, s.133–156.
- Gajewski M., *Zmiany administracyjne miast i osiedli 1918–1963*, GUS 1964.
- Gołębiowski J. W., *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*, Warszawa 1965.
- Kaliński J., *Bitwa o handel 1947–1949*, Warszawa 1970.
- Kujawa J., *Gospodarka mieszkaniowa w Toruniu w latach 1945–1949. Wybrane problemy*, „Studia z Zakresu Prawa, Administracji i Zarządzania”, t. 5, 2014, s. 37–54.
- Kujawa J., *Przestrzeń miasta w gospodarce socjalistycznej: industrializacja i budownictwo mieszkaniowe w latach 1950–1980 w Bydgoszczy, Toruniu i Włocławku*, Poznań 2020.
- Ligarski S., Mazur M. (red.), *Między śmiercią Stalina a powrotem Gomułki*, Szczecin–Warszawa 2020.
- Ludność. Dodatkowe informacje dla powiatu m. Toruń*, GUS 1965.
- Ludność. Gospodarstwa domowe. Województwo bydgoskie, tablice powiatowe*, część II A, NSP 1960, GUS 1965.

- Mieszkania. Budynki mieszkalne. Województwo bydgoskie*, NSP 1960, GUS 1965.
- Nieruchomości. Budynki. Mieszkania*, część II, NSP 1950, GUS 1955.
- Padowicz Z., *Powszechny Sumaryczny Spis Ludności z dn. 14.II.1946*, [w:] *Spisy ludności Rzeczypospolitej Polskiej 1921–2002*, red. Z. Strzelecki, T. Toczyński, Warszawa 2002, s. 276–287.
- Przybył E., *Toruń. Pierwszy rok w nowej Polsce. Luty 1945–styczeń 1946 w Dzienniku malarza i bibliofila*, z rękopisu wydali i opracowali R. Tondel, J. Tondel, Toruń 2021.
- Rakowski W., *Przemiany demograficzne ludności Torunia w latach 1946–2019*, „Rocznik Toruński”, t. 49, 2022, s. 99–132.
- Rakowski W., *Wpływ nowo powstałych zakładów przemysłowych na zmiany rozmieszczenia i źródeł utrzymania ludności wiejskiej*, „Monografia i Opracowania”, nr 45, Warszawa 1976, s. 165–217.
- Rochnowski H., *Historyczne miasto jako baza lokalizacji i rozwoju ośrodka przemysłowego na przykładzie Torunia*, [w:] *Rola przemysłu i rozwoju miast, miasto jako baza działalności przemysłowej*, Łódź 1979, s. 161–178.
- Rochnowski H., *Przemysł chemiczny w Toruniu*, „Rocznik Toruński”, t. 6, 1971, s. 127–144.
- Rochnowski H., *Toruński ośrodek przemysłowy na tle gospodarki województwa bydgoskiego*, Informator XI Ogólnopolskiego Zjazdu PTG, Toruń 1973, s. 26–33.
- Roszkowski W., *Najnowsza historia Polski 1945–1980*, Warszawa 2003, s. 106–199.
- Statystyka miast i osiedli 1945–1965*, GUS 1967, s. 166.
- Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Dodatkowe informacje dla powiatu. Województwo bydgoskie m. Toruń*, GUS 1970.
- Struktura demograficzna i zawodowa ludności. Dodatkowe informacje dla powiatu m. Toruń*, GUS 1972.
- Struktura zawodowa i demograficzna ludności. Indywidualne gospodarstwa rolne. Województwo bydgoskie*, GUS 1954.
- Sudziński R., *Przekształcenia strukturalne miasta Torunia w latach 1920–1975*, Toruń 1993.
- Sudziński R., *Spółczesność międzywojennego Torunia*, [w:] *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. III cz. 2, Toruń 2006, s. 41–61.
- Wajda K., *Ludność Torunia (1815–1914)*, [w:] *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. III, cz. 1, Toruń 2003, s. 92–141.

- Werblan A., *Stalinizm w Polsce*, Towarzystwo Wydawnicze i Literackie, Warszawa 2009.
- Wójtowicz J., *Ludność, terytorium, zabudowa*, [w:] *Historia Torunia*, red. M. Biskup, t. II cz. 3, Toruń 1996, s. 8–30.
- Zasoby i warunki mieszkaniowe. Województwo bydgoskie*, NSP 1970, GUS 1973.
- Zielińska A., *Przemiany struktur demograficznych w Toruniu w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2012.
- Zielińska A., *Spis zawodowy i spis przedsiębiorstw z 1907 roku jako źródło do badania zagadnień społeczno-gospodarczych na przykładzie powiatu miejskiego i ziemskiego Grudziądz*, „Rocznik Grudziądzki”, t. 30, 2022, s. 225–245.
- Zielińska A., *W poszukiwaniu lepszego jutra, Procesy migracyjne mieszkańców Torunia w I połowie XIX wieku*, Toruń 2006.